

Merijn Knibbe, *Lokkich Fryslân, Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied 1505-1830*. *Historia Agriculturae* 38 (Groningen en Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2006) 314 p. ISBN 90-367-2536-4.

De doelstelling van de auteur is van meet af aan duidelijk: nagaan hoe de vroeg-moderne landbouw van de Friese kleistreken zich ontwikkelde tot de kapitaalintensieve en hoogproductieve landbouw in het begin van de negentiende eeuw. Knibbe brengt hiervoor de hoogte en de evolutie van de productiviteit door middel van een kostengeoriënteerde methode in kaart. Om deze ambitieuze opdracht te volbrengen, komt een heel arsenaal aan bronnen – lange termijn reeksen (prijzen van land, arbeid, grondlasten en afgewerkte producten) en momentopnames (boedels) – voor het voetlicht.

Het onderwerp past in het zogenaamde ‘transitie-debat’, waarbij onderzoekers de overgang van een ‘feodale’ samenleving naar een ‘kapitalistische’ maatschappij bestuderen. De transitie ging in de klassieke visie gepaard met een overgang van een gedifferentieerde, risicospreidende landelijke economie naar een gespecialiseerde, marktgerichte agrarische productie. Door de focus op de productiviteit wil Knibbe de transitieperiode via een regionaal perspectief ontleden.

In het merendeel van de studie doet de auteur een gedetailleerd onderzoek naar het economische belang en de lange termijn evoluties van verschillende pachtreeksen. De pacht vormde immers een wezenlijk onderdeel van de kostenstructuur van de agrarische bedrijfsvoering, zeker in de Friese kleistreken. De auteur wijst er terecht op dat de ontwikkeling van de kosten grotendeels de economische situatie van het boerenbedrijf bepaalde. Bijzonder interessant vormt de vergelijkende analyse van verschillende pachtreeksen die Knibbe toelaat om Friesland in een comparatief perspectief te plaatsen (p. 111). Op die manier wijst de auteur op de relatieve achteruitgang van de Friese kleigebieden vanaf 1580 tegenover onder meer de Hollandse en de Zeeuwse regio's. Een ander aspect van het kostenplaatje, de lonen, komt echter minder goed uit de verf.

Twee opvallende resultaten van deze studie geven de lezer stof tot nadenken. In de eerste plaats wordt de ontwikkeling van Friesland in een ruimere context geplaatst. De regio kende niet alleen transformaties op het gebied van de landbouw, maar eveneens op het vlak van de architectuur. Het toenemende belang van drainage en bemesting en de komst van trekarbeiders gaven de regionale landbouw een nieuw gezicht. Daarenboven verdwenen de huizen van riet en leem en kwamen stenen woningen ervoor in de plaats. Niettemin bleef de agrarische ontwikkeling van Friesland achter ten opzichte van Holland en Zeeland.

Ten tweede nuanceert Knibbe de al te vaak aangehaalde tegenstelling tussen specialisering en diversificatie. De Friese boeren maakten geen rechtlijnige evolutie naar volledige marktorientatie door. Het roemrijke pad van de specialisering is volgens Knibbe niet bewandeld. Eerder ziet hij een symbiose van zelfvoorzienende en gespecialiseerde productiestrategieën in de huishoudeconomie. Bovendien dook na 1750 een nieuwe groep van boeren op, die onder meer door de introductie van de aardappel met kleine exploitaties wisten te functioneren. Deze nieuwe categorie vormde ontegenzeggelijk een trendbreuk in de regionale economische ontwikkeling van het door grote pachtbedrijven gedomineerde Friesland.

Met zijn studie geeft de auteur een sterk staaltje van brontechnisch inzicht. Voor agrarische historici vormt dit werk aldus een uitgelezen handleiding om de frequente

problemen rond deflatie en tijdreeksen op een grondige wijze aan te pakken. Dat de auteur voldoende tijd neemt om de lezer op allerlei moeilijkheden te wijzen, verdient dan ook alle lof. Bovendien schuwt Knibbe het niet om concepten en theorieën uit de economische wetenschap te hanteren om aldus de agrarische geschiedenis te benaderen (p. 5).

De klemtoon op de methodologie heeft echter een keerzijde. De lezer wordt immers blootgesteld aan de taaiheid van het jargon. Bovendien ligt de focus voornamelijk op de pacht, terwijl de arbeid het met veel minder aandacht moet doen. De auteur is zich daar van bewust: 'Door al deze ontwikkelingen is het boek, in plaats van een scherp afgebakende monografie, eerder een integratieve studie geworden' (p. xi). De vraag blijft of de auteur bij aanvang niet meer de kaart van de grote debatten had moeten trekken. Het materiaal is immers voorhanden om het Friesland van Jan de Vries en diens 'revolutie van de vlijt' aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen. Bovendien zou dit de al te grote perspectiefwissel verkleinen. De analyse bevindt zich immers vooral op het geaggregeerd niveau van de landmarkt, alleen in de hoofdstukken 6 en 9 komen de bedrijven echt op de voorgrond. Niettemin besteedt Knibbe in zijn slotbeschouwing heel wat aandacht aan de evoluties in de huishoudeconomie. Het is dan ook betreurenswaardig dat een evenwicht tussen micro en macro, tussen regio en gezin niet sterker in het corpus naar voren komt. Anderzijds vormt de slotbeschouwing niet alleen een sterke synthese van de agrarische geschiedenis van de Friese kleigebieden, maar ook een eikpunt voor vergelijkend regionaal onderzoek.

Reinoud Vermoesen

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis

Serge Jaumain en Paul André Linteau, *Vivre en ville. Bruxelles et Montréal aux XIXe et XXe siècles. Études canadiennes*, 9 (Brussel: P.I.E. Peter Lang, 2006) 375 p. ISBN 9789052013343 9052013349.

Stadsstudies zijn de afgelopen decennia uitgegroeid tot een breed interdisciplinair onderzoeksterrein waarin een groot aantal disciplines samenkomt. Historici van allerlei pluimage nemen daarbinnen een dominante plaats in waarvan de talrijke gespecialiseerde vaktijdschriften, congressen en vooral ook websites getuigen. Wie een beeld wil hebben van de onderwerpen waar stadshistorici zich vandaag de dag mee bezighouden zou een blik moeten werpen op het programma van de tweejaarlijkse congressen van de *European Association for Urban History*. Het negende congres in Lyon (augustus 2008; zie: <http://eauh.ish-lyon.cnrs.fr/> (13 februari 2009)) telde maar liefst drieëntwintig algemene, thematische sessies en achtentwintig gespecialiseerde workshops.

Een terugkerend probleem bij een dergelijk druk bezet onderzoeksveld is het meten en in kaart brengen van de wetenschapstheoretische en methodologische vooruitgang van de stadsgeschiedenis als discipline. Een van de manieren om dat te doen is het stimuleren van comparatief stadsonderzoek: dat was niet helemaal toevallig ook het overkoepelende thema van het internationale congres van stadshistorici in Lyon. Intussen kennen we tal van internationale netwerken, projecten en samenwerkingsverbanden tussen (hoofd)steden met evenzoveel congressen, websites en publicaties. Een representatief voorbeeld van een dergelijk netwerk voor comparatief stadsonder-